

Эсенкулов Н.Ж.

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК МЕЗГИЛИНДЕГИ АЙЫЛ ЧАРБАСЫ КОЛДООГО МУКТАЖ

Эсенкулов Н.Ж.

НУЖДА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ПОДДЕРЖКЕ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ КЫРГЫЗСТАНА

1987-жылдын 1-январына карата Кыргызстанда айыл чарбасына жарактуу жерлердин жалпы аянты 10544,5 миң гектарга барабар болуп, анын ичинен 1367,2 миң гектары айдоо аянты, 62,3 миң гектары бак дарактар отургузулган жерлер, 216,6 миң гектары чөп ормо жана 8885,0 миң гектары жайыттардан турган¹ өлкөдөгү жалпы айдоо аянтынын 33% көбүрөөгү Чүй областына, 15,3% Ош, 14,6% Ыссык-Көл, 12,5% Жалал-Абад, 10% Нарын, 8,6% Талас жана 5,5% Баткен областына туура келсе, жайыттардын 29% Нарын, 17,8% Жалал-Абад, 15,2% Ош, 15,1% Ысык-Көл, 9,5% Чүй, 6,9% Талас жана 6,4% Баткен областынын үлүшүнө туура келет.²

1988-жылы Кыргызстандын айыл чарбасында 32653 трактор, 4229 эгин жыйноочу комбайн 18209 жүк ташуучу автомашина, 2273 чөп таңгактоочу машина иштеген. Өткөн кылымдын 80 жылдарында республика боюнча 1,5-1,7 млн. тонна дан эгиндери өндүрүлүп, орточо түшүмдүүлүк гектарынан 30-32 центнерден айланып турган.³

Кыргызстан мал чарбачылыгы боюнча да Союзда көрүнүктүү орунду ээлеген. Республикада 1987-жылы 1161 миң баш ири мүйүздүү мал, 10389,9 миң баш кой-эчки, 293,4 миң баш жылкы, 387,6 миң баш чочко, 13927,2 миң баш канаттуу өстүрүлгөн, агро өнөр жай комплекси 199,9 миң тонна жүн өндүргөн.⁴

Агро өнөр жай комплекси республиканы азык-түлүк менен гана камсыз кылбастан, өлкөнүн жеңил жана тамак аш өнөр жайын, сырьё менен да камсыз кылып турган. Өткөн кылымдын 80 жылдарында Кыргызстандын 116 жеңил өнөр жай ишканалары 45 млн. метр пахтадан кездеме 6 млн. метрден ашык жүндөн, 9 млн. метрге жакын жибек кездемелерин өндүрүп 11019 миң жуп бут кийим, 27216 миң байпак, 1060 миң пальто, плащтарды 621 миң костюм, 18916 миң трикотаж буюмдарын тигип сатыкка чыгарган.⁵

Республиканын дыйкандары XX кылымдын 70-80-жылдарында жылына орто эсеп менен 200 миң тоннадан ашык пахта, 300 миң тонна картошка, 450-500 миң тонна жашылча, 36 миң тонна жүзүм жыйнап республиканын гана калкын азык-түлүк менен камсыз кылбастан Союздун азык-түлүк программасын ийгиликтүү чечүүгө өз салымын кошуп турган.

Бирок, бир караганда айыл-чарбасындагы кырдаал дурустай көрүнгөнү менен акыбал бир

топ эле кыйын эле. Мал чарбасын тоют менен камсыз кылуу, дыйканчылык боюнча өстүрүп алган түшүмдү коромжоосуз жыйноо ишти уюштуруунун натыйжасыздыгынан республика үчүн өзүнчө эле фронтко айланып калган. Жыл сайын тоют топтоо компаниясына айыл чарба эмгекчилеринен башка мектеп окуучулары, студенттер, мугалимдер, врачтар, ар кандай ишканалардын, уюмдардын кызматкерлери жардамга чакырылып, Бишкектин, Оштун башка областардын жүк ташуучу машиналары жайы менен тараптап, келтирген пайдасынан күйгүзгөн бензини көп болуп, чөпкө келген жардамчылардын жеген тамагынын чыгымы, кылган ишинен ашып түшүп, өзүн актабай жатканын көрүп билип турсак да жылда жардамчыларды чакырып жаттык.

Тоютту топтоп бүткөндөн кийин окуучуларды, студенттерди пахта, тамеки күтүп турчу. Баягы эле мектеп окуучулары менен студенттердин окуусун токтотуп, талаа стандартында жаткырып, алардан күнүмдүк норманы аткарышын талап кылып турдук. Пахтанын планын республиканын жетекчилери 7 ноябрга чейин толсо толбосо да толтурдук деп Москвага рапорт берип коюшуп, анан пахтанын терими кар жааганга чейин улана берчү. Советтер Союзунда айыл чарбасында эле эмес, экономиканын башка тармактарында да ушундай кырдаал түзүлгөн. Өлкөдө товарды өндүрүүгө кеткен чыгым башка өнүккөн өлкөлөргө салыштырмалуу жогору болуп, эмгектик өндүрүмдүгү төмөн болгондуктан, жарыша куралдануу, СССРдин артта калган, экономикасы начар өлкөлөрдө социализмди курабыз деп, өлкөнүн экономикасы үчүн өтө кымбатка турган тышкы саясаты, Афганистандагы чектелген аскер контингенти, эң негизгиси эл массасынын натыйжалуу иштегенге мотивациясынын жоктугу жалпысынан алганда элдин жашоо деңгээлинин төмөндүгү, экономикалык өнүгүүнүн жоктугу элдин нааразычылыгын күчөтүп, саясий экономикалык кризиске алып келген.

Өлкөнүн экономикасын өнүктүрүү аракеттери кайра куруу жана тездетүү мезгилинде башталып, 1989-жылы Совет өкмөтү СССРдин экономикасын рынок жолуна өткөрүүнүн программасын иштеп чыгуу үчүн экономикалык реформалар боюнча мамлекеттик комиссия түзүп, комиссиянын төрагасы жана өкмөт башчысынын орун басарлыгына белгилүү илимпоз академик

Л.И.Абалкин дайындалган. Ошол эле мезгилде өлкөнүн экономикасын реформалоонун программасынын долбоорунун үстүндө академик А.Г.Аганбегян менен академик С.С.Шаталиндин топтору да активдүү эмгектенишкен. Жыйынтыгында Станислав Шаталин менен Григорий Явлинскийдин жетекчилиги менен иштелип чыккан «500 күн» программасы СССРдин Жогорку Кеңешине кароого коюлган. Ошондой эле Союздук республикалардын экономикаларын реформалоо боюнча комиссиялар ар бир республикада түзүлгөн.

Биздин республикалык комиссия 28 кишиден туруп аны академик Турар Койчиев жетектеп, комиссиянын ишине республиканын пландоо комитети, каржы министрлиги, илимдер академиясы, жогорку окуу жайлардын илимпоздору, адистер активдүү катышышкан.

Иштелип чыккан программаларда рыноктук экономикага өтүүнүн механизми аныкталып жакынкы мезгилде практика жүзүндө жасалуучу иш чаралар белгиленген. Бардык эле союздук республикаларда экономикалык реформанын максаты бир болгону менен, пландуу экономикадан рынок экономикасына өтүүдө, ар бир республика экономиканы реформалоонун өз моделин тандап алган. Экономикалык моделди тандоодо республикалар улуттук экономикалык мүмкүнчүлүгүн, келет деген тышкы финансалык, техникалык жардамдардын келишине канчалык деңгээлде негиз бар экендигин эске алуу менен тандап алышкан.

Экономиканы реформалоо боюнча реформаторлордун ортосунда рынок өзү баарын жөнгө салат жана рынок экономикасын мамлекет жөндөп турушу керек деген талаш жүргөн. Дүйнөлүк практика көрсөткөндөй өзгөчө өнүккөн батыш өлкөлөрүндө мамлекет экономикага дээрлик кийлигишпей өнүгүүнүн жогорку деңгээлине жетишишсе, Азиянын өнүккөн өлкөлөрү болгон Япония, Түштүк Корея, Сингапур, Малайзия рынок экономикасын мамлекет жөнгө салу аркылуу тез темп менен өнүгүүгө жетишишти.

Өзүбүз башыбыздан кечирип жаткан азыркы дүйнөлүк экономикалык кризис, рынок экономикасы да мамлекет тарабынан жөндөлүп турууга муктаж экендигин дагы бир жолу далилдеди.

Союздагы экономикалык реформанын биринчи этабы 1988-1991-жылдарды кучагына алып, реформа өлкөнүн чарба жүргүзүшүн либералдаштыруу процессинен башталган. Реформанын жүрүшүндөгү союздук республикаларды чарбалык эсепке өткөрүү эксперименти, борбордук бийлик менен республикалык бийликтин, саясий органдар менен чарба, ишкана жетекчилеринин, мыйзамдардын, бюджеттердин, банктардын, жабдып туруучу ишканалар менен керектөөчү ишканалардын ортосундагы тирешүүгө алып келди.

Экономикалык реформанын биринчи этабы саясий планда союздук республикалардын эгемендүүлүгүн жарыялоо менен аяктап Союздун тарап кетишине алып келген. Экономикалык пландан караганда экономикалык чарбалык байланыштардын үзүлүшүнө, республикалардын ишканалардын ортосундагы келишимдердин, милдеттенмелердин массалык түрдө аткарылбай калышына, өндүрүштүн төмөндөшүнө, эл керектөөчү товарлардын жетишсиздигине, акча-кредит системасынын бүлүнүшүнө, инфляциянын өсүп кетишине алып келип, өлкөнүн каржы системасын иш жүзүндө контролдоого мүмкүн болбой калган. Ушундай кырдаалда союздук республикалардын, крайлардын, областардын жетекчилери мүмкүн болушунча өз калкын азыктүлүк жана эл керектөөчү товарлар менен камсыз кылып туруу үчүн, өзүндө өндүрүлгөн продукцияны сыртка чыгарууга тыюу салышып, ансыз деле кыйрап, бузулуп бараткан өлкөнүн эл керектөөчү товарлар рыногунун толук кыйрашын тездетти. Эл керектөөчү товарларга азыктүлүккө, деги эле баардык нерсеге болгон баанын күндөн күнгө эселеп өсүп турушу, накталай акчага болгон талапты канаттандыруу үчүн өкмөт акча чыгаруучу станокту толук кубаттуулугунда иштетип жатты. Жыйынтыгында товар менен камсыз болбогон акча массасы пайда болуп, элдин көпчүлүгү миллионерге айланышты.

Экономиканы реформалоонун экинчи этабы 1992-1994-жылдар, бул этаптын өзгөчөлүгү мурдагы союздук республикалар эгемендүүлүккө ээ болуп, дүйнөлүк коомчулук аларды өз алдынча мамлекет катары тааныганы менен рубль зонасында болгондуктан, эл арасында «шок терапиясы» деген ат менен белгилүү болгон Россиянын сценарийин кабыл алууга аргасыз болушкан, анткени, ошол мезгилде эгемендүү мамлекет болуп калыптана элек республикалар үчүн мыйзам ченемдүү нерсе эле.

Экономиканы реформалоо үчүн адегенде катаал акча-финансалык-кредиттик саясат, салык реформасы жана рублдин сатып алуу мүмкүнчүлүгүн калыбына келтирүү аркылуу экономиканын туруктуулугуна жетишүү пландаштырылган. Экономиканы реформалоонун Россиялык моделин өзөгүн приватташтыруу, бааларды жана экономиканы либералдаштыруу түзгөн. Ошондой эле атаандаштык чөйрөсүн түзүү максатында тышкы сооданы мамлекеттик жөндөөдөн бошотуу каралган.

Жыйынтыгында Союз мезгилинде жалпы элдин маңдай тери менен, кашыктап чогулткан байлык чөмүчтөп чачылып, баалардын эркин коё берилиши, экономиканы либералдаштыруу өндүрүштүн токтоп калышына, эл керектөөчү товарлардын, тамак-аш продукцияларынын болуп көрбөгөндөй таңкыстыгына (дефицит) алып келип Советтер Союзу өзүнчө эле кант, чай, май, туз, ширеңке, кийим-кече дээрлик адам баласы-

нын жашоо тиричилигине керек нерселер үчүн кезекте тургандардын өлкөсүнө айланган.

Ушундай кырдаалда экономикасы алсыз, экспортко чыгаруучу жаратылыш байлыктары жок, көп жагынан Россияга көз каранды, финансалык колдоого муктаж Кыргызстан Эл аралык валюта фонду менен Дүйнөлүк банктын эксперттери тарабынан иштелип чыккан, экономиканы радикалдуу реформалоо жолу менен рынок экономикасына өткөрүү программасын кабыл алган.

Эл аралык валюта фондунун программасын кабыл алуу менен Кыргызстан бир жактан Эл аралык финансалык уюмдардан финансалык жардам алууга жетишсе, экинчи жактан, Кыргызстандын жаратылыш шартын, элдин менталитетин, салт-санаасын, улуттук экономикалык өнүгүү өзгөчөлүгүн социалдык-демографиялык кырдаалды эске албаган стандарттык программаны ишке ашырган. Өлкөгө келген финансалык жардамдын көлөмү көбүн эсе Эл аралык валюта фондунун койгон шарттарынын аткарылышына жараша болуп экс президент дайыма Эл аралык валюта фондунун сунуштарын өлкөнүн кызыкчылыгына карама каршы келсе да так аткарууга аракет кылгандыктан «тырышчаак окуучу» деген атка конгон.

Эл аралык финансы уюмдарынын программасына ылайык өлкөнүн айыл чарбасы тез темп менен реформаланып республиканын калкын азык-түлүк менен, жеңил жана тамак аш өнөр жайын сырьё менен камсыз кылып турган колхоз, совхоздордун байлыгы мал, айыл чарба техникалары, мал сарайлар жана башка мүлктөр айыл чарба продуктыларын өндүрүүчүлөргө бөлүнүп берилген.

Жер маселеси Президенттин 1994 жылдын 22 февралындагы «Кыргыз Республикасындагы жер жана агрардык реформаны тереңдетүү боюнча чаралар жөнүндөгү» жарлыгына ылайык 75% айыл чарба жерлери жайыттардан сырткары айыл тургундарына 49 жылга бекер бөлүнүп берилген. Ошентип, өлкөдөгү 504 колхоз, совхоздун ордуна жеке дыйкан жана фермердик чарбалар түзүлгөн.⁶

Өкмөт колхоз, совхоздорду жоюп мал, мүлктү элге бөлүп берип, эми азык-түлүк маселеси чечилет деген ишенимде болуп, айыл чарбасын жөндөп туруудан баш тартып, рынок баарын өзү жолго салат деп коюп койгон.

Айыл чарбасын жүргүзүү үчүн зарыл болгон күйүүчү, майлоочу майлардын, запастык бөлүктөрдүн баасы асман чапчып, акчага жана башка күндөлүк керектелүүчү товарларга муктаж болгон эл, бөлүнгөн малды арзан баада сатып, союп жеп, же карай албагандыктан өлтүрүп алгандыктан малдын башы өлкө боюнча кескин кыскарып кетти. Өзгөчө кейиштүүсү көптөгөн жылдар бою окумуштуулардын изденүүлөрүнүн үзүрү болгон, асыл тукум кой, уйлардын,

жылкылардын чыгымга учурап жатканы болду. Өлкө жетекчилери Эл аралык финансы уюмдарынан дагы кредит, гранттарды алып туруу үчүн, «прихватизацияны» андан ары улантып, бааны эркин коё берип, тышкы сооданы либералдаштыруунун натыйжасында өлкөгө сапаты ар кандай, чет өлкөлүк товарлар агып келип, айыл чарба өндүрүүчүлөрү өндүргөн продукциялар атаандаштыкка туруштук бере албай, айыл чарба өндүрүүчүлөрдүн астында сатып өткөрүү проблемасы пайда болду. Дыйкандар жылда мамлекет тарабынан жөнгө салуунун жоктугунан, мурунку жылы кайсы продукция жакшы өткөн болсо, илгери үмүт менен көпчүлүгү ошол өсүмдүктү өстүрүшүп түшүмүн жыйнагандан кийин сата албай эле кыйналып жаткан жан. Ошонун кесепетинен, өндүргөн продукцияга кеткен чыгымдын акталбай жатышы, өлкөдө айдоо аянттарынын айдалбай калып жатышына алып келүүдө.

Азыркы күнү дыйкандарды, фермерлерди азапка салган проблемалар көбөйгөндөн көбөйүп баратат алар:

- айыл чарбасынын сапаттуу жаңы техникалар менен камсыз болбой жатышы;
- айыл чарбасын өнүктүрүү үчүн жеңилдетилген, узак мөөнөткө берилүүчү кредиттин жоктугу;
- өндүрүлгөн продукцияны сатып өткөрүү проблемасы;
- күйүүчү, майлоочу майлардын кымбат болушу;
- түшүмдүүлүгү жогору, жаратылыштын ар кандай ысык-суугуна чыдамдуу үрөөндүн жетишсиздиги;
- асыл тукум малдардын жылдан жылга азайып бара жатышы, өкмөттүн акыбалды жакшыртуу үчүн программасынын жоктугу;
- айыл чарба продукциясына салыштырмалуу баанын төмөн болушу;
- минералдык жер семирткичтердин жетишсиздиги;
- кыштын узактыгы жана башка ушул сыяктуу проблемалар.

Өлкөнүн айыл чарбасынын келечеги, аты аталган маселелердин оң чечилишине жараша болот.

Бул жерде белгилей кетчүү нерсе айыл чарбасын техника менен камсыз кылуу жаатында бир топ алгылыктуу иштер болууда. Алсак, Кытайдан келген 1205 тракторлор сокусу менен, Беларуссия менен биргелишип сапаты жакшы делген Беларусь маркасындагы тракторлор, Россия менен биргелешип эгин жыйноочу комбайндарды чыгаруунун үстүндөгү иштер ар тараптан колдоого аларлык. Бирок, тракторлордун көпчүлүк айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөр үчүн бүгүнкү күнү кымбат болушу, кредитке да ыңгайсыз шартта берилип жатышы,

маселенин чечилишин татаалдатып жатат. Айыл чарба техникаларын кредитке берүүдө биз Россиянын тажрыйбасын пайдалансак биздин фермерлер үчүн бир топ жеңил болгудай. Бизде техниканы кредитке алганда биринчи төлөмдү төлөп анан алынса, Россияда техниканы кредитке алган фермер бир жылдан кийин төлөйт экен, бул жолдун артыкчылыгы, алган киши техниканы иштетип, түшүмдү жыйнап алып, түшкөн пайданын эсебинен биринчи төлөмдү төлөгөндүгүндө.⁷ Жеке дыйкандарга, фермердик чарбаларга кредит берүүдө да Россиянын тажрыйбасы ыңгайлуу. Бизде кредитти жогорку процент менен бергени аз келгенсип, кредитти алып эле төлөй башташса Россияда кредитти кайтаруу мөөнөтү 5 жылдан кийин башталат экен.⁸ Россияда кредит алган фермер кредитти төлөй баштаганга чейин кредитке алган акчаны эффективдүү пайдаланууга мүмкүнчүлүк алганында.

Биздин оюбузча айыл чарбасын техника, кредит менен камсыз кылуунун катарында айыл чарбасын илимий негизде уюштуруп, түшүмдүүлүгү жогорку сорттогу өсүмдүктөрдү өстүрүү үчүн үрөөнчүлүк, малдын асылдуулугун арттыруу үчүн асыл тукум чарбаларды мамлекеттин эсебинен уюштуруу бул багыттагы ишти жөнгө салмак. Айыл чарба өндүрүүчүлөрдү айыл чарба

продукцияларын көп өндүрүүнү стимулдаштыруу максатында, айыл чарба продукцияларына болгон баа саясатын жөнгө салуу. Өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларын кайра иштетүүнү, экспорттону, сапатын жакшыртууну колго алуу. Эгер жакынкы арада жогорудагы маселелерди чечсек, айыл чарбасы элибизди азык-түлүк, жеңил жана тамак аш өнөр жайын сырьё менен камсыз кылып, кирешелүү тармакка айланат.

Адабияттар:

1. Народное хозяйство Киргизской ССР в 1987 году: Статистический ежегодник / Госкомстат Кирг.ССР – Ф.: Кыргызстан, 1988-264 с. 95 бет
2. Экономика Кыргызской Республики Б.: КТУМ, 2003-487с. 5 бет
3. Ошол эле жерде
4. Народное хоз-во Кирг. ССР... 105 бет
5. Ошол эле жерде 73-75 беттер
6. Акаев А. Памятное десятилетие. – Б.: 2001-520с. 38-39 беттер
7. Виктор Зубов первый вице премьер министр Правительства РФ. «Кризис не повод, а уж тем более не причина, чтобы перестать развивать экономику страны» // Московский комсомолец. МК Кыргызстан № 3 от 28.01.2009.
8. Ошол эле жерде